

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ПРОСКУРНЯК ОЛЕНА ІГОРІВНА

УДК [159.922.76–056.313–053.6 316.77] (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТА КОРЕКЦІЇ
КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Фомічова Людмила Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри сурдопедагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Вісковатова Тетяна Павлівна,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
завідувач кафедри диференціальної і
спеціальної психології;

доктор психологічних наук, професор
Мамічева Олена Володимирівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний
університет», завідувач кафедри
логопедії та спеціальної психології;

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Смутьсон Марина Лазарівна,
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, завідувач лабораторії нових
інформаційних технологій навчання.

Захист відбудеться «30» грудня 2014 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «28» листопада 2014 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

І.В.Мартиненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В сучасних умовах реформування освіти проблема ефективної інтеграції розумово відсталих школярів у соціальне середовище набуває все більшої значущості. Питання, що виникають у зв'язку з цим, складно позитивно розв'язати, не беручи до уваги провідну в підлітковому віці діяльність – комунікативну.

Комунікативна діяльність у загальній, віковій та педагогічній психології, як правило, аналізується з позицій теорії діяльності. Проблемі вивчення діяльності присвятили дослідження Б.Анан'єв, К.Абульханова-Славська, Л.Божович, А.Брушлінський, В.Давидов, О.Конопкін, Г.Костюк, В.Кручек, В.Кудрявцева, О.Леонтьєв, М.Лісіна, Б.Ломов, С.Максименко, А.Массанов, А.Петровський, К.Платонов, С.Рубінштейн, М.Смульсон, Г.Суворова, В.Тализіна, О.Тихомиров, М.Томчук, Д.Узнадзе, Н.Чепелева.

За висновками О.Бодальова, В.Бойко, Л.Болдонової, О.Брудного, Л.Буєвої, Н.Коломінського, О.Леонтьєва, Б.Ломова комунікативна діяльність складається з системи актів, які визначаються суб'єктами, нормами, за якими організується комунікативна взаємодія, метою, ситуацією та середовищем.

У зв'язку з цим комунікативна діяльність матиме і різний зміст, до якого, як основного, віднесені: передача інформації, сприймання суб'єктами один одного, взаємооцінка, взаємовплив один на одного, взаємодія, управління групою діяльністю тощо (Н.Астахова, М.Бахтін, Г.Бреслав, Д.Харпер, А.Гаурілюс, Л.Горбенко, І.Джидарян, Д.Еддері, М.Каган, Ю.Крижанська, С.Кузенко, В.Куніцина, А.Массанов, А.Мудрик, В.Печерський, Т.Пироженко, Ю.Приходько, В.Соковнін, В.Ткачук, Х.Ремшміт, Ф.Райс, Д.Фельдштейн, В.Фефелова, Н.Фокс, Р.Халліген, Г.Чернякова).

Особливого загострення дослідження формування комунікативної діяльності розумово відсталих дітей набуває стосовно підліткового віку, який характеризується, з одного боку, збільшенням потреби у комунікативній взаємодії з оточуючими, з іншого – певним гальмуванням у динаміці розвитку пізнавальних процесів, що, в цілому, негативно позначається на набутті ними комунікативних знань, умінь та навичок, які б сприяли появі в подальшому адекватної комунікативної поведінки (Г.Бекетова, Ю.Бистрова, Т.Вісковатова, С.Конопляста, О.Мамічева, Г.Мозгова, О.Романенко, Л.Руденко, Є.Синьова, В.Тарасун).

Проте, незважаючи на широкий спектр досліджень специфічних особливостей психічного розвитку розумово відсталих підлітків, цілеспрямованого поєднання вивчення мовлення, міжособистісних стосунків, суспільного середовища, що безпосередньо впливають на комунікативну діяльність розумово відсталих підлітків, у спеціальній психології не проводилось. Невирішеність проблеми сутності комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків зумовлює недостатню спрямованість спеціального корекційного впливу на її цілеспрямований розвиток, що стає одним з найактуальніших завдань сучасної спеціальної психології (Л.Вавіна,

Р.Гладушкіна, О.Гордієнко, О.Дмитрієва, І.Колесник, Р.Лалаєва, С.Миронова, Т.Ульянова, О.Хохліна, Д.Шульженко).

Попри наявності значної кількості праць, присвячених вивченню особливостей перебігу комунікативної діяльності у розумово відсталих учнів, вони залишаються одним із найменш вивчених і суперечливих явищ. Це зумовлено складністю і системністю порушення інтелектуальної сфери (Віт.Бондар, Г.Дульнєв, М.Певзнер, В.Петрова).

Вищевикладене визначає актуальність дослідження комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення і практична реалізація зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Психологічні засади розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Розвиток теорії і практики корекційної психопедагогіки на сучасному етапі». Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої Ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 27 лютого 2014 року) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 3 від 25 березня 2014 року).

Мета дослідження полягає у теоретичній розробці та експериментальному вивірненні психологічних механізмів комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Гіпотеза дослідження. Порушення інтелектуального розвитку у розумово відсталих підлітків як поліморфна, стійка, поліфункціональна вада руйнує системність комунікативної діяльності, негативно впливаючи на її окремі компоненти та їхню взаємообумовленість. Спеціально розроблені психологічні впливи корекційного спрямування щодо інтенції, мотивів, мети, дій, потреб, активності, змісту, форм, умінь спілкування детермінують відновлення цілісності комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Відповідно до поставленої мети та сформульованої гіпотези визначені наступні **завдання** дослідження:

1. Виявити на основі методологічного і теоретичного аналізу сутність, механізми, складники, структуру комунікативної діяльності.

2. З'ясувати онтогенетичні закономірності розвитку комунікативної діяльності підлітків з інтелектуальними порушеннями.

3. Розробити теоретичну концепцію, обґрунтувати модель розвитку, діагностики, корекції та формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

4. Теоретично визначити і експериментально перевірити системні вимоги щодо діагностичних підходів, методів, процедур з дослідження комунікативної діяльності підлітків з порушеннями інтелекту.

5. Дослідити актуальний рівень сформованості комунікативної діяльності в умовах існуючої системи психологічного і педагогічного супроводу.

6. З'ясувати психологічні напрямки корекційного впливу на комунікативну діяльність підлітків з порушенням інтелекту.

Об'єкт дослідження – комунікативна діяльність розумово відсталих підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали: положення про взаємовплив суспільства та особистості (В.Андрущенко, П.Анохін, В.Кремень, С.Максименко, Н.Чепелева); принципи розвитку, єдності свідомості та діяльності (О.Асмолов, О.Леонт'єв, С.Рубінштейн); культурно-історична концепція (Л.Виготський, М.Ярмаченко); положення про цілісний та комплексний підхід до вивчення розвитку інтелекту (Віт.Бондар, В.Синьов, М.Смульсон); теорія взаємозв'язку процесів розвитку, навчання і виховання (Волод.Бондар, В.Давидов, Д.Ельконін, Г.Костюк, С.Максименко, Ю.Машбиць); теоретичні положення про продуктивність комунікації (О.Бодальов, В.Кан-Калік, Н.Коломінський, І.Кон, Л.Петровська); особистісно-орієнтована концепція розвитку дитини (Л.Божович, К.Платонов, В.Рибалка); теорії комунікативно-мовленнєвого розвитку в онтогенезі (М.Лісіна, Т.Пироженко, В.Петрова, М.Певзнер, Н.Чепелева); теорія операціонально-знакового опосередкування розвитку інтелекту у дітей з психофізичними порушеннями (Л.Фомічова); положення про компенсаторні можливості психіки, результативність цілеспрямованої корекційної роботи та соціалізації осіб з психофізичними порушеннями (Віт.Бондар, Т.Вісковатова, І.Дмитрієва, Г.Дульнєв, С.Конопляста, О.Мамічева, О.Романенко, Л.Руденко, В.Синьов, Є.Синьова, В.Тарасун, Л.Фомічова, О.Хохліна, М.Шеремет, Л.Шипиціна, Д.Шульженко).

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано наступні методи:

– *теоретичні*: методолого-теоретичний аналіз і синтез загальної і спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; системний і структурно-функціональний аналіз для систематизації, типологізації результатів дослідження, моделювання – з метою визначення ефективних напрямів вирішення проблеми, що досліджується;

– *емпіричні*: констатувальний експеримент, спостереження, бесіда, тестовий метод (комплекс методик в авторській адаптації: «Методика комунікативно-організаційних здібностей» В.Синявського і В.Федоришина, «Шкала спілкування» Н.Творогової, методика «Вивчення потреби у спілкуванні» О.Єлисеєва за модифікацією А.Грецова, «Методика Q-

сортуння» В.Стефансона, шкала Р.Еріксона оцінки комунікативно-мовленневих навичок, тест комунікативних умінь Л.Міхельсона за перекладом і адаптацією Ю.Гільбуха, методика «Визначення активного словникового запасу», тест «Уміння слухати», методика діагностики мовленневих функцій А.Павлової та А.Шустової, тест-опитувальник А.Зверькова та Е.Ейдмана «Вивчення саморегуляції», «Тест на оцінку самоконтролю у спілкуванні» М.Снайдера; авторські методики діагностики рівнів сформованості, експертного оцінювання комунікативної діяльності школярів підліткового віку з розумовою відсталістю);

– *статистичні*: t-критерій Стюдента для залежних та незалежних вибірок; коефіцієнт узгодження розподілів хі-квадрат Пірсона; коефіцієнт кореляції Спірмена, дані оброблялися за допомогою комп'ютерної програми SPSS 20 for Windows.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2004-2013 років на базі Дніпропетровського навчально-реабілітаційного центру «Шанс», Улянівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Білопольського району Сумської області, Харківських спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів № 3, 55, Чернівецької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 4, Хотинської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 1, Харківських загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 25, 111, Харківської гуманітарно-педагогічної академії, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Харківської державної академії культури. Учасниками дослідження були 610 дітей з легким ступенем розумової відсталості різних нозологічних форм, 300 учнів загальноосвітніх шкіл, 62 педагоги, 80 батьків, 118 студентів III-V курсів.

Наукова новизна і теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягають у тому, що:

вперше:

– проведено системне вивчення процесу формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

– розроблено концепцію діагностики та формування комунікативної діяльності розумово відсталих дітей підліткового віку;

– виділено критерії і показники комунікативної діяльності, створено методики комплексної діагностики та експертного оцінювання комунікативної діяльності розумово відсталих учнів підліткового віку;

– визначено і охарактеризовано рівні та типи комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

– розроблено структурно-функціональну модель формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів підліткового віку.

поглиблено та уточнено:

– категоріальний апарат, психологічний зміст поняття «комунікативна діяльність розумово відсталих підлітків», систему психологічних уявлень про змістову та процесуальну будову комунікативної діяльності; положення

спеціальної психології про методи розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

- психологічну структуру комунікативної діяльності шляхом теоретичного та експериментального вивірення її компонентів;

- корекційні технології формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів;

- механізми і детермінанти комунікативної діяльності на певних етапах онтогенетичного розвитку розумово відсталих підлітків;

- понятійно-категоріальний апарат спеціальної психології стосовно комунікативної діяльності розумово відсталих школярів;

подальшого розвитку набули:

- наукові уявлення про особливості та чинники розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих школярів;

- завдання та сутність психологічної служби спеціального навчального закладу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що:

- розроблено авторський комплекс діагностики рівня сформованості комунікативної діяльності у розумово відсталих школярів, який можна використовувати в психологічній службі та психологічному супроводі розумово відсталих дітей;

- створена система психологічного супроводу розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

- розроблені технології формування комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю доцільно використовувати у навчально-виховному процесі спеціальних шкіл, реабілітаційних центрів, в умовах інтегрованої та інклюзивної освіти;

- окреслені особливості формування комунікативної діяльності у школярів з легким ступенем розумової відсталості збагатили науково-методичну базу практичної діяльності психологів та доповнили, удосконалили зміст програм з підготовки фахівців психолого-педагогічного напрямку з дисциплін «Спеціальна психологія», «Психологія спілкування», «Педагогічна психологія».

Монографія, науково-методичні праці доцільно використовувати в навчальному процесі вищих навчальних закладів; отриманий під час дослідження емпіричний матеріал може слугувати підґрунтям для подальших психологічних досліджень феномена комунікативної діяльності.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Теоретичні та експериментальні положення доповідались та були схвалені на 22 науково-практичних конференціях і семінарах, з яких 15 – міжнародного та 7 всеукраїнського і міжрегіонального рівня:

- *міжнародних*: IV соціально-педагогічна конференція «Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти» (м. Луцьк, 2009 р.), міжнародна конференція «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (м. Харків, 2010 р.), міжнародна науково-

практична конференція «Психолого-медико-педагогічний супровід соціалізації осіб з особливими освітніми потребами в сучасних умовах розвитку суспільства» (м. Луганськ, 2011 р.), II міжнародна науково-практична конференція «Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования» (м. Харків, 2012 р.), III міжнародна науково-практична конференція «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2011 р.), XI міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі» (м. Київ, 2011 р.), IV міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (м. Київ, 2011 р.), міжнародна наукова конференція «Культурологія та соціальні комунікації» (м. Харків, 2011 р.), IV міжнародна науково-практична конференція «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2012 р.), міжнародна наукова конференція «Новая жизнь классической теории: к 110-летию со дня рождения П.Я.Гальперина» (м. Москва, 2012 р.), XII міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі у світлі реалізації конвенції ООН про права інвалідів (м. Київ, 2012 р.), міжнародна конференція «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (м. Харків, 2012 р.), міжнародна науково-практична конференція «Харківська школа психології: наукова спадщина і сучасність» до 80-річного ювілею Харківської психологічної школи в ХНПУ імені Г. Сковороди (м. Харків, 2012 р.), міжнародна конференція «Актуальні питання освіти і науки» (м. Харків, 2013 р.), III міжнародна науково-практична конференція «Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру» (м. Луганськ, 2014 р.);

– *всеукраїнських*: «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (м. Харків, 2010, 2011, 2013 р. р.), «Психологія в Україні: єдність минулого та сучасного» (м. Київ, 2011 р.), науково-практична конференція, присвячена Міжнародному Дню здоров'я (м. Харків, 2011 р.), «Соціальний педагог – спеціаліст із соціального виховання» (м. Харків, 2011 р.), «Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі» (м. Харків, 2011 р.).

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Дніпропетровського навчально-реабілітаційного центру «Шанс» (довідка №16 від 07.04.2014 р.); Улянівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Білопольського району Сумської області (довідка № 382 від 01.04.2014 р.); Харківської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 3 (довідка № 152 від 13.05.2014 р.); Харківської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 55 (довідка № 464 від 14.05.2014 р.); Чернівецької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 4 (довідка

№ 231 від 16.04.2014 р.); Хотинської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату (довідка № 155 від 30.04.2014 р) та в освітній простір ВНЗ в процесі викладання навчальних дисциплін: а) «Спеціальна психологія та педагогіка», «Логопсихологія з психолого-педагогічною діагностикою», «Логопедичні технології» Харківської гуманітарно-педагогічної академії (довідка про впровадження № 01-12/415/1 від 16.06.2014 р.); б) «Спеціальна психологія», «Корекція порушень психофізичного розвитку дітей з ТПМ», «Психодіагностика і корекція мовленнєвих порушень», «Психоконсультація та психокорекція», «Формування комунікативних умінь», «Альтернативна комунікація» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 38 від 15.05.2014 р.); в) «Психологічна корекція», «Основи психодіагностики», «Психологічна корекція і соціальна реабілітація в соціально-педагогічній роботі», «Сучасні методики психологічної корекції в соціально-педагогічній роботі, практикумі до курсу «Психологічна корекція» Харківської державної академії культури (довідка про впровадження № 01-03-541 від 24.06.2014 р.).

Публікації. Основні наукові положення й результати дослідження опубліковано в 56 наукових і науково-методичних працях: 1 монографії; 2 програмах; 27 одноосібних статтях у провідних фахових наукових виданнях з психології та 6 – у загальнонаукових; 6 одноосібних статтях у зарубіжних фахових виданнях; 14 матеріалах наукових конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Соціально-психологічна адаптація учнів молодших класів допоміжної школи-інтернату» була захищена в 2004 році, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (406 найменувань, з них 44 – іноземними мовами) і 16 додатків. Загальний обсяг роботи становить 490 сторінок, з них основного змісту – 394 сторінки. Дисертація містить 65 таблиць і 12 рисунків на 48 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено категоріальний апарат дослідження; відображено апробацію та впровадження результатів роботи; наведено дані про її структуру.

Перший розділ – **«Методологічні та теоретичні основи комунікативної діяльності»** – присвячений аналізу генези розуміння природи комунікативної діяльності людини, визначенню основних положень сучасної психологічної науки щодо сутності комунікативної діяльності взагалі та комунікативної діяльності підлітків, зокрема.

Ретроспективний аналіз розвитку наукової думки щодо розуміння комунікативної діяльності засвідчив, що, незважаючи на тривалу традицію вивчення сутності цього феномена, він залишається одним з найменш досліджених і найбільш суперечливих явищ.

Узагальнення психологічних досліджень про природу комунікативної діяльності дало змогу встановити, що комунікативна діяльність розглядається як окремий прояв особистісних стосунків в рамках теорії діяльності (О.Асмолов, В.Зінченко, О.Лурія, О.Леонтьєв, Б.Ломов, О.Тихомиров), визначено структурні компоненти комунікативної діяльності шляхом виокремлення предмету, завдань, мети, засобів та результатів комунікативної діяльності (К.Абульханова-Славська, Л.Божович, Н.Драгомирецька, М.Лісіна, А.Мудрик, М.Смульсон, В.Федчик).

Спільним у наукових дослідженнях є визнання існування предмету комунікативної діяльності, який трактується як партнерство в обміні інформацією (А.Брушлінський, С.Максименко, М.Смульсон, Н.Чепелева), потреба у комунікативній діяльності досліджена з точки зору прагнення суб'єкта комунікативної діяльності пізнати інших людей (Л.Бурлачук, В.Давидов, А.Іонов, Б.Ломов) та ознайомитись зі світом і через окреслені чинники дійти до пізнання самого себе (Г.Балл, О.Брудний, Л.Виготський, Є.Ільїн, В.Моргун).

Комунікативні мотиви розкривають сутність спонукання до комунікації; комунікативні дії виникають за ініціативи суб'єктів комунікативної діяльності; завдання комунікативної діяльності відображають конкретні умови, в яких відбуваються дії (М.Каган, В.Фефелова); засобами комунікації виступають операції, за допомогою яких здійснюються комунікативні дії; продукт комунікативної діяльності розкривається через взаємовідносини та «спільний результат» (Б.Ананьєв, Д.Ельконін, Г.Костюк, Л.Рубінштейн, М.Смульсон).

Діяльнісний підхід стосовно комунікативної діяльності тлумачить її протікання як організацію та управління системою соціальних позицій, поглядів, оцінок тощо (Ст.Дж.Баран, Д.Дейвіс, Т.Крайг, Е.Мурахвер, Д.Робертсон, Т.Російчук, Т.Шибутані).

Досягається результат завдяки трьом основним формам: монологічній, діалогічній та полілогічній. Виявлено, що у монологічній переважають комунікативні висловлювання особистості як суб'єкта-організатора дій слухання. У діалогічній формі суб'єкти взаємодіють один з одним активно та взаємоініціативно. Полілогічна форма характеризується комунікативною взаємодією, спрямованою на досягнення так званої комунікативної ініціативи, внаслідок якої простежується реалізація більш ефективної комунікативної діяльності, в цілому.

Ґрунтуючись на наукових поглядах Б.Ананьєва, Л.Анциферової, О.Бодальова, Дж.Гербнера, В.Давидова, Н.Зименкової під комунікативною діяльністю розуміється складна багатоканальна система взаємодії людей, основними сторонами якої є комунікативна (обмін інформацією), інтерактивна (організація спілкування) та перцептивна (забезпечення взаєморозуміння).

Н.Зименкова, на основі моделі Дж.Гербнера, визначила структуру комунікативного процесу, до якої вона віднесла: дехто (1) – сприймає певну

подію (2) – і реагує (3) – на ситуацію (4) – використовує певні засоби (5) – реалізовує і перетворює матеріал на доступний; потім (6) – в певній формі (7) – і середовищі, (8) – які передають зміст, (9) – з певними наслідками (10) – відбувається комунікативна діяльність. За версією автора, розроблена модель є гнучкою і може набувати різних форм, залежно від комунікативної ситуації. Її окремі елементи можуть використовуватися в досить широкому діапазоні як під час опису процесів комунікації, так і у зв'язку зі створенням та сприйманням повідомлень.

Констатовано, що комунікативна діяльність проявляється в різних ситуаціях: взаємодії у практичній діяльності, через поведінкові дії, у побуті, в освіті, у спільних контактах (Л.Буєва, М.Каган, В.Фефелова), їй притаманні певні структурні складові; атрибутивність; передумовою реалізації комунікативної діяльності виступає комунікативна культура.

Аналізуючи спілкування як окреме явище або в структурі комунікативної діяльності, дослідники розмежовують зміст явища і доводять, що спілкування є безпосередньо побаченою учасниками реальністю, де остання детермінує конкретизацію суспільних стосунків, робить їх персоніфікованими, тобто такими, що набувають особистісного забарвлення. Стосунки при цьому складають змістову частину процесу, а процес спілкування створює його індивідуалізовані форми; у такому випадку спілкування виконує специфічну функцію, забезпечуючи процес суспільного пізнання на науково-теоретичному та емпіричному рівнях (А.Мудрик, В.Федчик).

Розвиток комунікативної діяльності характеризується нерівномірністю та гетерохронністю, що властиво для системогенеза діяльності взагалі. У комунікативній діяльності дані закономірності розкриваються у такий спосіб: по-перше, простежується нерівномірний характер удосконалення комунікативних навичок; по-друге – формування окремих навичок у загальній структурі діяльності розцінюється як процес, що носить гетерохронний характер (так, якщо в одній операції можна спостерігати прогрес, то інша операція вимагає більшої тривалості для вдосконалення); по-третє, спостерігається відмінність на початковому рівні формування між різними комунікативними навичками в однієї і тієї ж людини; по-четверте, констатується розмежування в обсязі та темпі набуття комунікативних навичок у різних людей. Дані явища спричинені особистісними якостями, характером, темпераментом, соціальним оточенням і, особливо, рівнем розвитку інтелекту (О.Асмолов, О.Леонт'єв).

Встановлено, що виокремлення комунікативної діяльності в самостійний вид діяльності пов'язано зі спільними поглядами вчених щодо впливу комунікативних, інтерактивних і перцептивних процесів на діяльність людей, їхні стосунки; розкриття зв'язків між спілкуванням та діяльністю, аналізу їх як процесів комунікації, інтеракції та перцепції, що впливає, в свою чергу, на рівень розвитку групи як суб'єкта діяльності; детермінації розвитку особистості через формування комунікативної діяльності, коли

остання виступає ключем до вивчення особистості (І.Багдасарян, А.Батаршев, О.Бодальов, В.Бойко, А.Брудний, Н.Буртова, О.Леонт'єв, О.Корніяка, Л.Петровська, Т.Пироженко).

Узагальнення наукових підходів, наданих у розділі, дало підстави зазначити, що в сучасній психологічній науці виокремлюється в аналізі поняття «повідомлення», яке у процесі комунікативної діяльності передається через визначену форму мовлення (Б.Баєв, М.Бахтін, О.Бондаренко, М.Жинкін, І.Зімня, М.Лісіна, Н.Чепелева). Як правило, процес формулювання повідомлення є кодуванням і декодуванням смислу (Л.Виготський, Л.Фомічова). Особливо важливим дане положення слугує для здійснення аналізу комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, у яких виділення смислів, опора на інтелект характеризується значною затримкою (Віт.Бондар, Л.Занков, О.Романенко, Л.Руденко, В.Синьов, О.Хохліна).

Для того, щоб інформація, яка передається, стала зрозумілою для реципієнта, комунікатор повинен використовувати код, знайомий реципієнтові. Залежно від коду визначають два типи носіїв: вербальний (мовленнєвий) та невербальний типи обміну інформацією.

Виконуючи дослідження в схожому напрямку, Д.Робенсон, Е.Мурахвер довели, що, складаючи та передаючи інформацію, комунікатор повинен намагатись зробити її максимально зрозумілою для реципієнта. Ними виявлені окремі особливості, які полягають у тому, що у певних випадках існує неадресна адаптація повідомлень, яка негативно впливає на розвиток реципієнта, гальмуючи його.

Теоретичний аналіз досліджень, присвячених вивченню комунікативної діяльності, свідчить про вивіреність методологічних позицій, вагомість висновків, які ґрунтуються на узагальненні, розкривають повною мірою структуру, механізми та закономірності комунікативної діяльності.

У другому розділі **«Теоретичний аналіз досліджень комунікативної діяльності в нормі онтогенезу та у дітей з інтелектуальними порушеннями»** у порівняльному плані показані основні онтогенетичні особливості становлення складників комунікативної діяльності у дітей в нормі онтогенезу і в патології.

Онтогенетичний розвиток в нормі і патології зумовлений щодо комунікативної діяльності рівнем розвитку комунікативної активності (А.Артюшенко, А.Асєєв, В.Афанасьєв, В.Беліков, Б.Баєв, О.Бодальов, Н.Буртова, Л.Буєва, О.Глушко, В.Давидов, І.Джидар'ян, О.Доценко, О.Леонт'єв, Л.Петровська, Т.Пироженко). Джерелом комунікативної активності є комунікативні потреби, а їхнім регулятором є усвідомлена мета. Однак зміст комунікативної діяльності не може бути повністю визначений потребою, тому що потреба лише стимулює комунікативну діяльність (К.Абульханова-Славська, О.Бодальов, А.Брудний, П.Гальперін, І.Джидар'ян).

Для того, щоб комунікативна діяльність була успішною, активність має відображати об'єктивні риси комунікативних процесів і визначати засоби досягнення комунікативної мети (Л.Виготський, А.Гаурилюс, О.Гордієнко).

Поняття комунікації по-різному наповнюється змістом і в зарубіжних дослідженнях. Так, Т.Крайг розглядає її як механізм, завдяки якому здійснюється розвиток стосунків між людьми. Він визначає комунікацію як соціальне об'єднання індивідів за допомогою мовлення та знаків, встановлення правил для різних видів взаємодії.

Ст.Дж.Баран, Д.К.Давіс комунікацію визначають як обмін інформацією між складними динамічними системами та їхніми частинами, які можуть сприймати, накопичувати та перетворювати інформацію. Р.М.Берко зі співавторами під комунікативною діяльністю розуміє процес передавання інформації від однієї людини до іншої.

У розділі показано, що в процесі комунікативної діяльності здійснюється комунікативна взаємодія (Є.Доценко, М.Зелінська, О.Землянкіна, О.Коропецька, І.Крижанівська, В.Куніцина). Під комунікативною взаємодією, в цілому, визначається взаємозалежний обмін діями, організація взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності.

Л.Занков, Л.Долгих, Г.Дульнєв, М. Певзнер, В.Петрова, О.Шаповалова доводять тезу про те, що психологічний інфантилізм є особливістю дітей з інтелектуальними порушеннями, який зберігається у них протягом тривалого часу.

Комунікативна діяльність у підлітків з розумовою відсталістю має певні особливості: вони негативно реагують на зауваження, у висловлюваннях посилаються на позицію значимих для них однолітків, не аналізуючи їхньої поведінки (Л.Руденко, О.Хохліна).

У багатьох випадках спостерігається мінливість їхніх настроїв. За невеликий проміжок часу в підлітків цієї категорії настроїв може різко безпідставно змінюватися на протилежний, що призводить до неадекватності комунікативних реакцій (Н.Кравець, М.Певзнер).

Для розумово відсталих підлітків характерною є імітаційне наслідування комунікативної поведінки оточуючих. Частіше імітується поведінка близько знайомих для них людей. При цьому увага акцентується на зовнішніх проявах. Іноді негативний взірєць впливає на динаміку становлення і розвитку комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю (Г.Дульнєв, О.Інденбаум, А.Московкіна, М.Певзнер, В.Печерський).

Зафіксовано, що розумово відсталі підлітки виявляють у спілкуванні агресивність та зухвалість, приховуючи тим самим невпевненість у своїх силах; застосовують вербальну агресію як засіб доказовості власного ставлення або незалежності позиції (Л.Занков, В.Синьов).

Умови освітнього середовища, зокрема, освітній заклад, сім'я, найближче соціальне оточення, в якому перебувають розумово відсталі учні,

визначають напрями у формуванні якостей особистості, зумовлюючи своєрідність становлення: особистісної, середовищної ідентифікації, інтериоризації особистісних смислів, визначення значущості інших, диференціації системи цінностей. Саме умови середовища, в яких відбувається процес становлення особистості розумово відсталої дитини, можуть або підсилити, або нейтралізувати, або звести нанівець мету і завдання формування особистості (Віт.Бондар, Т.Вісковатова, Н.Гончарук, В.Печерський).

Узгодженою є позиція вчених про те, що у розумово відсталих підлітків комунікативні якості розвиваються повільніше, ніж у дітей в нормі онтогенезу, чим, здебільшого, визначається напрям та інтенсивність корекційного впливу. До основної якості віднесена, зокрема, комунікативна толерантність.

Оціночні характеристики учасників комунікативної ситуації впливають на результат комунікативної діяльності в цілому; при позитивному оцінюванні детермінують здатності, якості; при негативному – призводять до руйнування таких рис як толерантність, комунікабельність (І.Інденбаум, В.Печерський, С.Ставицька, С.Чаплинська, Н.Чуприкова, А.Шамне, К.Донна, Л.Хан, Д.Харпер, И. Кумар, К.Ванітха).

Механізм виникнення і проявів комунікативної толерантності у розумово відсталих учнів пов'язаний з їх особистим сприйманням людей та суспільства. Їхня реакція виходить зі спрощеної позиції, яка полягає у тому, що, чим більше відрізняються від них партнери по комунікативній взаємодії, тим неадекватнішою є їхня поведінка. Така розбіжність детермінує різні прояви агресії, розумово відсталі підлітки не можуть контролювати у комунікативній діяльності негативне ставлення до партнерів (Ю.Бистрова, В.Петрова).

Чим більше негативних переживань у розумово відсталого підлітка стосовно іншої людини, тим нижчим є рівень його толерантності, а звідси – тим складніше у комунікативній взаємодії їм демонструвати доброзичливість. Особам з низьким рівнем комунікативної толерантності складно адаптуватися у соціальному середовищі (С.Конопляста, О.Романенко).

У розумово відсталих дітей розвиток мовлення характеризується відставанням і зумовлений життєвим досвідом, рівнем інтелекту. Практична та пізнавальна діяльності, які розвиваються на видозміненій мовленнєвій основі, у подальшому не слугують достатнім підґрунтям для швидкого накопичення більшої кількості уявлень, не сприяють прояву у дітей нових потреб та інтересів. Розумово відсталі діти менше, ніж однолітки норми онтогенезу, відчувають потребу в мовленнєвій взаємодії з оточуючими, тому менше спілкуються і є соціально пасивними (В.Петрова, Ж.Шиф). Отже, комунікативна діяльність розумово відсталих дітей формується із запізненням та характеризується порушеннями норм поведінки.

Відсутність усвідомлення себе у системі комунікативних міжособистісних стосунків ускладнює соціальне життя таких дітей. Невміння порівнювати власні емоційні стани, аналізувати їх є причиною емоційної байдужості до оточуючих, зниження емпатії, труднощів у формуванні адекватної комунікативної поведінки та реакцій (І.Багдасарян, І.Бгажнокова, Н.Гончарук, Т.Нікандрова).

Специфічна ситуація соціального розвитку, формування самоусвідомлення, саморегуляції впливають на розвиток комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків і визначають необхідність здійснення цілеспрямованого дослідження (Т.Вісковатова, І.Зачосова, В.Кручек, С.Кузенко, Т.Кузьміна, В.Лабунська, Н.Макарчук, О.Мамічева, Г.Мозгова, В.Петрова).

Важливим для набуття комунікативного досвіду є різні комунікативні ситуації, через які підлітки засвоюють комунікативні правила та стратегії комунікативної поведінки (М.Єрастов, В.Жданько, Г.Запрягаєв, В.Кан-Калік, О.Корніяка, О.Крупнов, Р.Максимова). Л.Виготський спостерігав, як під впливом вкрай низьких оцінок дорослими, підлітки з розумовою відсталістю починали усвідомлювати власну малоцінність, що позначалося на їхній комунікативній поведінці, яка супроводжувалася невротичними проявами.

Проблемам вивчення різних аспектів розвитку та корекції мовлення, мовленнєвих порушень у розумово відсталих дітей приділялась увага у значній кількості досліджень, аналіз результатів яких важливий у зв'язку з тим, що мовлення виступає складовою комунікативної діяльності: Е.Альбрехт, В.Бондар, І.Бгажнокова, Ю.Бистрова, Т.Вісковатова, С.Геращенко, Н.Гончарук, С.Горбенко, Л.Даргевичене, Т.Дегтяренко, І.Дмитрієва, Г.Дульнєв, Л.Занков, Л.Засєкіна, О.Інденбаум, С.Конопляста, Н.Кравець, В.Певзнер, В.Петрова, В.Печерський, Т.Сак, О.Хохліна, М.Шеремет, Д.Шульженко, Л.Аббедуто, Л.Мастерс, Д.Даллер, Дж.Флавелл, Л.Хан, С.Холлі.

У підлітковому віці в умовах дизонтогенезу набуває значення вивчення не лише порушень, а й встановлення підходів з використанням здорових сил і можливостей дитини, що забезпечить оптимістичний прогноз розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями.

У третьому розділі **«Концепція діагностики та формування комунікативної діяльності школярів з розумовою відсталістю»**, на основі наукових підходів, розроблено модель комунікативної діяльності розумово відсталих школярів, описано виділені рівні розвитку комунікативної діяльності, виявлено типи, обґрунтовано принципи формування комунікативної діяльності.

Доведено, що комунікативна діяльність розумово відсталих підлітків зумовлена сформованістю мотиваційної сфери, інтелекту та поведінки.

У процесі здійснення дослідження на теоретичному та експериментальному рівнях розроблена, апробована і експериментально

перевірена концепція функціонування, розвитку та діагностики комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Теоретичні підходи у вигляді наданої моделі комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків розкривають її трикомпонентну цілісну структуру (мотиваційний компонент, когнітивно-змістовий, операційно-поведінковий). Система функціонування взаємообумовлених між собою складників компонентів надана в схематизованому вигляді у рис. 1 (див. стор. 15). Мотиваційний компонент визначається комунікативною активністю, яку складають потреби та мотиви: соціально-орієнтовані і особистісно-орієнтовані. Когнітивно-змістовий компонент комунікативної діяльності містить комунікативні знання, уміння, навички, які розкривають комунікативний репертуар особистості: вербальний та невербальний. Операційно-поведінковий компонент комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків пов'язаний з саморегуляцією особистості, яка впливає на адекватність комунікативної поведінки та проявляється у комунікативних реакціях.

Аналіз емпіричних результатів проведеного дослідження за сформованістю структурних показників мотиваційного, когнітивно-змістового, операційно-поведінкового компонентів дозволив встановити, що діти з вадами розумового розвитку суттєво відрізняються один від одного за рівнем сформованості окремих показників. Зафіксована наявність трьох рівнів: високого (1,3% розумово відсталих підлітків), середнього (37,2%), низького (61,5%).

Високий рівень розвитку комунікативної діяльності зафіксовано у сформованості критеріальних показників комунікативної діяльності: характеризується достатньо вираженою комунікативною активністю, орієнтацією на розширення кола соціальних контактів, діти мають розвинені комунікативні навички, що дозволяє встановлювати міцні комунікативні зв'язки з оточуючими. Діти, віднесені до високого рівня, ініціюють і підтримують діалог, мають достатньо широкий арсенал знань щодо вербальних і невербальних проявів комунікативної діяльності, відповідно до експресії партнера визначають його настрій та діють відповідно до нього, дотримуються комунікативного етикету в різних ситуаціях комунікативної взаємодії, вибудовують поведінку відповідно до ситуацій. В цілому, комунікативна поведінка відзначається неконфліктністю.

На середньому рівні розвитку комунікативної діяльності розумово відсталі підлітки до комунікативних контактів долучаються після здійснення зовнішньої стимуляції з боку оточуючих. Діти, віднесені до даного рівня, вибірково орієнтовані на комунікативну взаємодію з іншими, у них зафіксовані значні труднощі у виборі адекватних мовленнєвих і немовленнєвих засобів, встановлено обмеженість знань, умінь, навичок щодо процесуальності розбудови діалогу в часі. Діти, віднесені до середнього рівня, складно адаптуються до нових комунікативних ситуацій, розрізняють лише прості експресивні засоби, відзначаються негативними емоціями

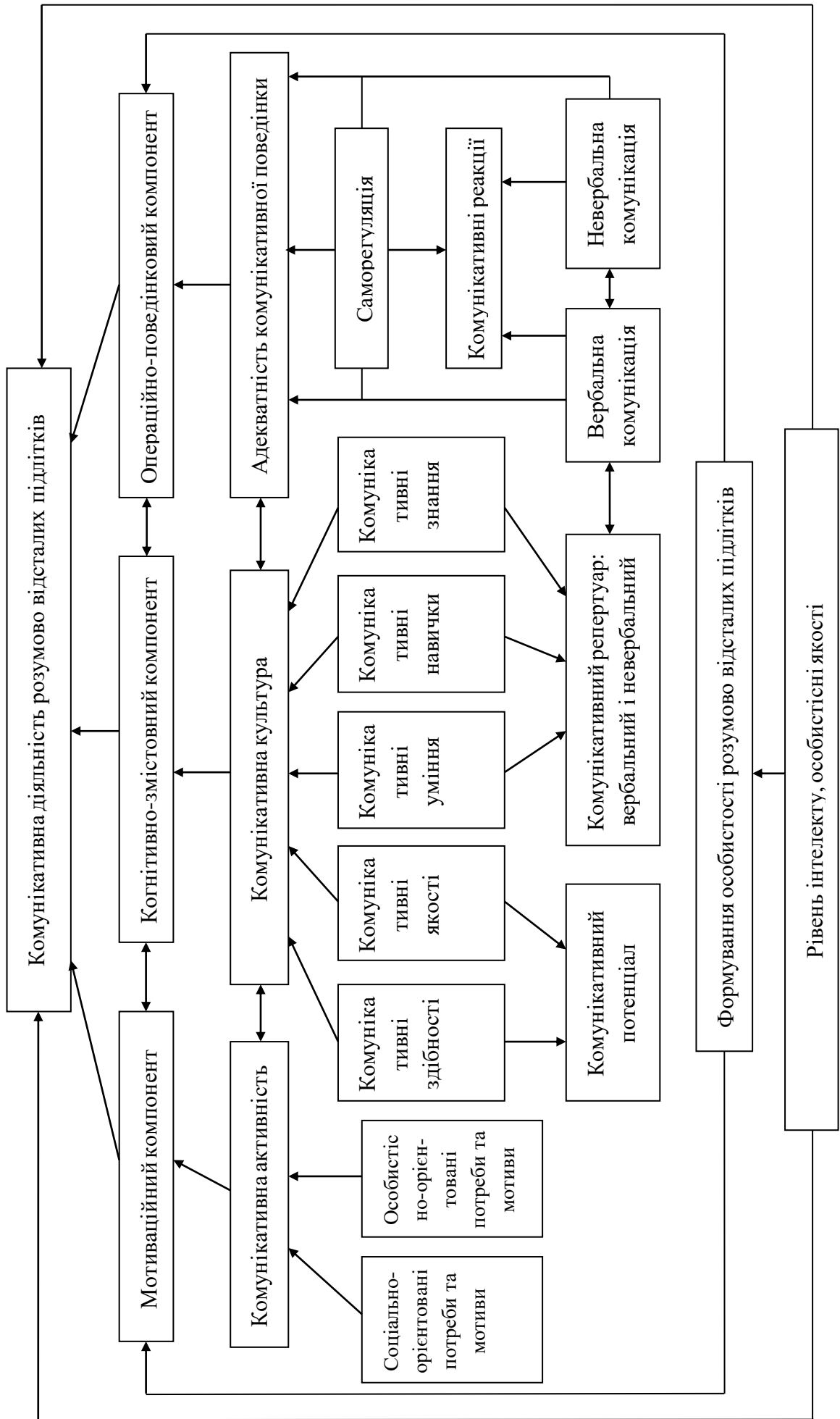

Рис. 1. Модель комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків

недиференційованого спрямування щодо норм поведінки, іноді діють імпульсивно.

Низький рівень, в цілому, проявляється в індиферентності, пасивності у комунікативних контактах, характеризується мінімальним обсягом знань, умінь, навичок, що, в свою чергу, перешкоджає становленню комунікативних контактів. Такі діти не можуть вербально оформити навіть прохання, не розрізняють експресивні форми комунікації, проявляють агресивні реакції, виявляють нестриманість у комунікативній взаємодії.

На основі теоретичного та експериментального дослідження визначено особливості комунікативного репертуару розумово відсталих школярів підліткового віку:

- комунікативні знання не завжди використовуються дитиною у повному обсязі та відповідно до ситуації;
- комунікативні уміння та навички актуалізуються і проявляються при наявності зовнішніх стимулів;
- комунікативні уміння та навички достатньою мірою використовуються у повсякденних, повторюваних соціально-побутових ситуаціях, але нові і незвичні ситуації підлітками не діагностуються; у дітей виникають труднощі в орієнтуванні в зовнішніх змінах, що відбуваються;
- у діалогічній комунікативній взаємодії мають яскраво виражені труднощі у підтримці діалогу;
- мовлення є стереотипним, недостатній обсяг активного словникового запасу не задовольняє вимоги щодо здійснення комунікативної діяльності;
- мають складнощі у переказі текстів, подій, їм не вистачає навичок передачі інформації;
- міміка і жести не завжди адекватні висловлюванням, зафіксована низька експресивна грамотність.

Узагальнення емпіричного матеріалу дозволило розробити типологію комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, виділивши і описавши такі типи: адекватно-ініціативний (4,9%), детерміновано-ініціативний (9,9%), індиферентно-активний (20,3%), замкнений (13,2%), індиферентно-пасивний (16,7%), нав'язливий (20,8%), агресивний (14,2%).

Адекватно-ініціативний тип: підлітки даного типу комунікативної діяльності ініціативні у комунікативних контактах, можуть послідовно висловлювати свої думки, доброзичливі у ситуаціях комунікативної взаємодії, адекватно використовують вербальні і невербальні засоби у комунікативній діяльності, розуміють експресію оточуючих. Часто самі починають розмову, можуть тривалий час підтримувати діалог, знаходять теми для бесіди, активні на уроках, добре вчаться, із задоволенням беруть участь у дискусіях, адекватно реагують на зауваження, в ситуаціях комунікативної взаємодії обирають соціально допустимі форми комунікативних реакцій. Учні можуть певною мірою прогнозувати результат комунікативної діяльності.

Детерміновано-ініціативний тип: виявляють комунікативну ініціативу

завдяки оточуючому комунікативному середовищу, але часто відволікаються і можуть втратити логіку діалогу, їх необхідно постійно стимулювати до комунікативної діяльності, в інших випадках інтереси швидко згасають, вони потребують додаткової уваги фахівців і при здійсненні постійного контролю можуть досягати достатніх результатів.

Індиферентно-активний тип: за гармонійного психологічного клімату такі школярі позитивно реагують на ситуацію, підтримують розмову, ставлять запитання, починають активно взаємодіяти з оточуючими; якщо вчитель їх викликає, відповідають розгорнуто.

Замкнений тип: складно йдуть на контакт, легко ображаються, часто є самотніми, розповідають про те, що їм важко знаходитись у колективі, соромляться підняти руку на уроках, відповідати, мають обмежене коло комунікативних контактів.

Індиферентно-пасивний тип: пасивно ставляться до оточуючої дійсності, не виявляють інтересу до комунікативної взаємодії, майже ніколи не ініціюють розмови, їм складно підтримувати діалогічне спілкування, намагаються уникати комунікативних контактів, їх важко залучити до розмови, їхні відповіді є однотипними, вони висловлюються простими реченнями; як правило, не проявляють бажання пізнавати нове, у шкільних групах не мають авторитету, однолітки практично не звертають на них уваги.

Нав'язливий тип: демонструють необґрунтовану ініціативність, мають низький рівень розвитку емпатії та рефлексії, не відчують настроїв партнера, як правило, неадекватні. Вони є збудженими, мовлення супроводжується активними рухами, намагаються зазирнути в очі співрозмовника, торкаються партнерів з комунікативної взаємодії, ставлять запитання, які не стосуються контексту і які не мають логіки, не пов'язані між собою; послідовність їхніх висловлювань складно простежити, часто голосно говорять, легко переходять від веселого настрою до сумного, а іноді дратівливого.

Агресивний тип: у дітей фіксується перевага процесів збудження над гальмуванням, зазвичай погано вчаться, їм важко концентрувати увагу на заняттях. Мають емоційну розгальмованість, агресивні прояви; часто першими провокують конфлікт, є неадекватні спалахи агресії, на зауваження оточуючих реагують бурхливо, намагаються образити, використовують часто ненормативну лексику.

Виявлені рівні і типи комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, в цілому, свідчать про відставання дітей даної категорії від однолітків за показниками динаміки розвитку комунікативної діяльності, що зумовило необхідність створення теоретичних підходів щодо цілеспрямованого впливу на формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Ґрунтуючись на положенні, відповідно якому формування особистості відбувається не стихійно, а в процесі цілеспрямованої діяльності, важливого значення набуває системність і неперервність психологічного впливу на

розвиток всіх компонентів комунікативної діяльності: мотиваційного, когнітивно-змістового, операційно-поведінкового.

Виходячи зі з'ясованих у дослідженні закономірностей, відповідно яким комунікативна діяльність особистості розумово відсталих дітей розвивається під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, у дослідженні розмежовано за вказаними ознаками психологічні показники: до внутрішніх чинників розвитку комунікативної діяльності віднесені пізнавальні можливості, особливості характеру, що впливають на потреби у спілкуванні, до зовнішніх – середовище, суспільство, спеціальний корекційний вплив.

Комунікативна діяльність розумово відсталих школярів визначається у дослідженні як система комунікативної взаємодії дітей з оточуючими, завдяки якій забезпечується обмін інформацією, взаєморозуміння, виникнення міжособистісних стосунків.

Психолого-педагогічна робота у спеціальному освітньому закладі передбачає також моделювання освітньо-комунікативного середовища з урахуванням специфіки розвитку розумово відсталих учнів, що дозволяє виявити особливості комунікативної діяльності, визначити її структуру, зміст, функції.

Розробка структурно-функціональної моделі формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів передбачає розкриття її структури і функціональних компонентів (функції, принципи, методи, критерії, рівні розвитку). Цілісність моделі забезпечується сукупністю структурних і функціональних блоків. В структурі формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів визначено концептуально-цільовий, організаційно-діагностичний, змістовно-реалізаційний блоки.

Концептуально-цільовий, організаційно-діагностичний, змістовно-реалізаційний блоки базуються на вихідних науково-методологічних підходах: діяльнісному, особистісному, середовищному, корекційно-розвивальному, системному.

Ґрунтуючись на системному підході, процес формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків розглядався як система спеціально організованих заходів, в яких задіяні педагоги, психологи, учні – учасники навчально-виховного процесу, батьки.

З позиції середовищного підходу комунікативне середовище навчально-виховного закладу розглядається як один з основних зовнішніх чинників впливу на формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів.

Застосування особистісно-орієнтованого підходу в процесі формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків передбачає розвиток особистості таких школярів, урахування індивідуально-психологічних особливостей в процесі корекційно-розвивального впливу.

Діяльнісний підхід у процесі формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків орієнтує на формування усіх її компонентів: мотиваційного, когнітивно-змістового, операційно-поведінкового.

Корекційно-розвивальний підхід є основою для визначення основних позицій розробки, організації і реалізації технологій формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів, передбачає активний розвиток комунікативного потенціалу і репертуару розумово відсталих школярів з урахуванням закономірностей і особливостей онтогенетичного розвитку.

У рамках концепції виокремлені і сформульовані принципи формування комунікативної діяльності:

1) знакового опосередкування (наскрізного знакового впливу на інтенсифікацію формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів).

2) моделювання (варіативності моделей психологічного впливу на формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків).

3) оптимальності (вибору оптимальної моделі як еталонного напрямку формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків).

4) взаємопроникнення (передбачає розвиток всіх складників комунікативної діяльності).

5) комплексності (корекційно-розвивальний вплив ґрунтується на комплексному застосуванні психологічних технологій).

Відповідно виділеним принципам розроблена і в експерименті перевірена структура формування комунікативної діяльності, яка містить концептуально-цільовий, організаційно-діагностичний, змістовно-реалізаційний та результативний блоки. Названа структура у схематизованому вигляді надана у рис. 2 (див. стор. 20).

У концептуально-цільовому блоці визначено науково-методологічні підходи, мету, завдання та загальні принципи розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

В організаційно-діагностичному блоці надано принципи діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, форми діагностики (індивідуальна або групова), сформульовані вимоги до відбору технологій, методик діагностики.

Змістовно-реалізаційний блок включав організацію і реалізацію психологічних підходів розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, які базуються на вимогах щодо реалізації, мають напрями (мотиваційний, комунікативно-діяльнісний, соціально-комунікативний), методи і форми реалізації психологічних розробок.

Результативний блок був спрямований на проведення діагностичних процедур для визначення ефективності технологій, які передбачали перехід на вищий рівень розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

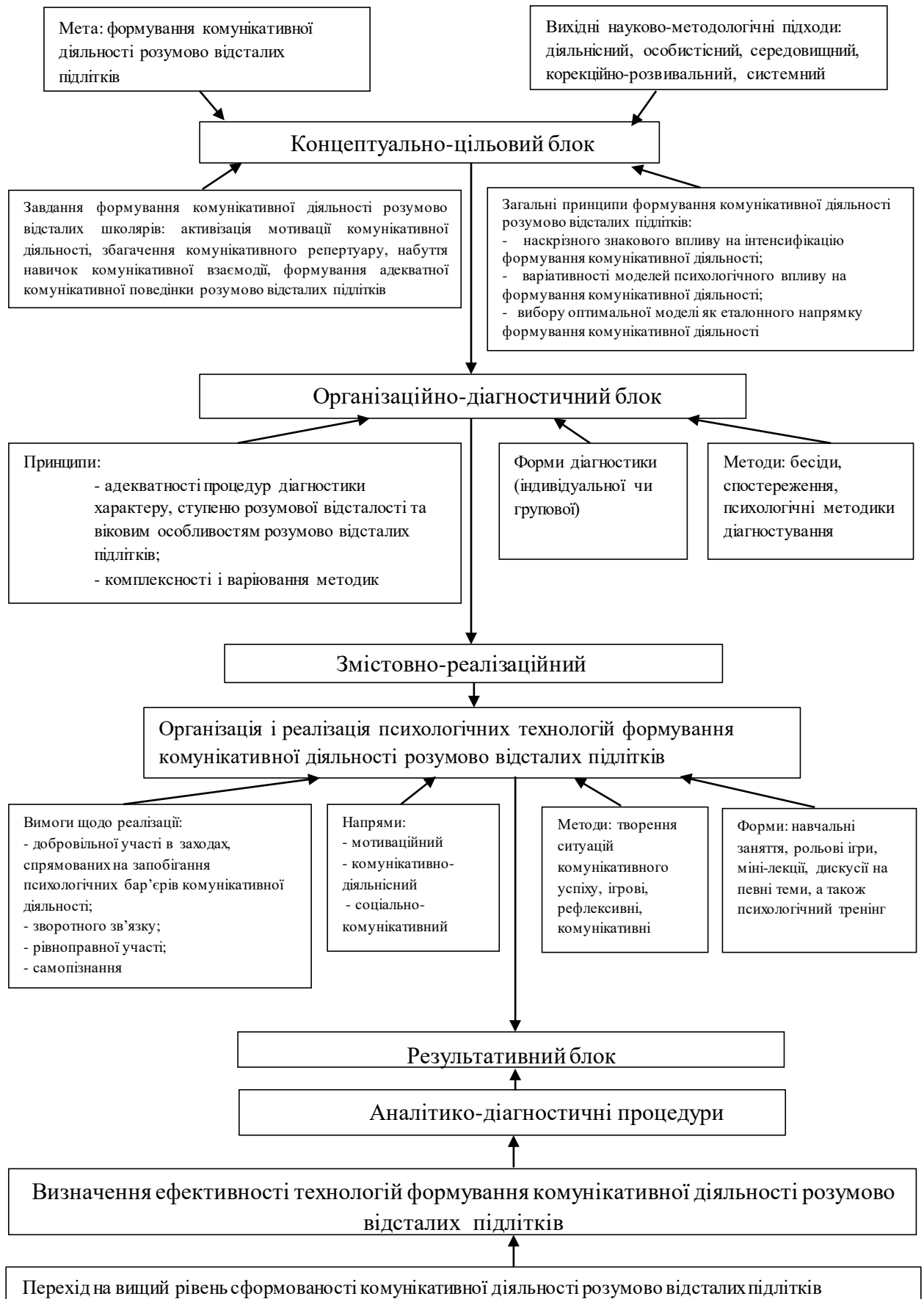

Рис. 2. Структура формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків

Реалізація розробленої структури формування комунікативної діяльності пов'язана з дотриманням наступних вимог:

а) добровільної участі в психологічних тренінгах, спрямованих на недопущення виникнення психологічних бар'єрів у комунікативній діяльності розумово відсталих учнів;

б) забезпечення наявності зворотного зв'язку: в процесі корекційно-психологічного впливу мають створюватися спеціальні умови, спрямовані на формування готовності учнів до визначеного вище зв'язку з учасниками комунікативної діяльності;

в) рівноправність учасників: взаємодія всіх учасників комунікативного процесу має ґрунтуватись на одних і тих же засадах;

г) забезпечення саморозвитку: формування комунікативної діяльності слід спрямовувати на отримання віддаленого результату досягнення основної мети – формування особистості.

У проведеному дослідженні застосовано системний підхід, як вихідна позиція теоретичної концепції, що дозволило на теоретичному рівні дослідити комунікативну діяльність розумово відсталих підлітків як багаторівневу та поліфункціональну систему, процес розвитку комунікативної діяльності проаналізувати як цілісне утворення. Використання вказаного підходу забезпечує трансформацію теоретичних позицій у психологічні технології та практику навчально-виховного процесу спеціальних закладів для дітей з розумовими порушеннями.

У четвертому розділі **«Психодіагностичні методики та технології як засіб дослідження закономірностей розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків»** сформульовані, науково вивірені і експериментально перевірені психологічні вимоги щодо конструювання відбору, адаптації та використання діагностичних методик; в кількісному і якісному плані надано аналіз даних за результатами проведеного експерименту.

Встановлено, що психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, необхідно спеціально розробляти та адаптувати за такими напрямками:

а) мовленнєво-мисленнєвим: питання або твердження методик мають бути зрозумілими розумово відсталими школярами;

б) варіативним: завдання мають містити стільки варіантів відповідей, скільки розумово відсталі діти в залежності від пізнавальних можливостей, можуть зрозуміти і потім на них відповісти;

в) процедурним: діагностичні процедури слід здійснювати таким чином, щоб забезпечити розумово відсталим школярам комфортність під час діагностики, створити такі умови, щоб розумово відсталі школярі не відволікалися та не перевтомлювалися;

г) установчо-емоційним: слід позитивно налаштовувати дітей на процес діагностики;

д) адресним: завдання методик мають базуватись на врахуванні психологічних показників щодо особливостей розумово відсталих школярів.

Здійснене дослідження, яке ґрунтувалось на дотриманні у діагностиці вищезазначених закономірностей, дозволило сформулювати вимоги щодо розробки і використання психодіагностичних методик в рамках запропонованих наступних принципів:

- 1) принцип адекватності процедур діагностики характеру розумової відсталості і віковим особливостям розумово відсталих підлітків;
- 2) принцип комплексності і варіювання завдань;
- 3) принцип дотримання єдиного діагностичного, на основі комплексу діагностичних процедур, висновку;
- 4) принцип можливості віддаленого уточнення діагностичного висновку.

Експериментальне дослідження рівня становлення та наступного формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків здійснювалось у п'ять етапів:

- перший етап: визначення діапазону методик, які дозволяли б діагностувати комунікативну діяльність розумово відсталих школярів;
- на другому етапі здійснювалась розробка комплексних діагностичних методик;
- третій етап: проводилась діагностика стану розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих школярів, здійснювався аналіз її сформованості у школярів молодшого, середнього та старшого підліткового віку;
- четвертий етап: розроблялась теоретична концепція діагностики розвитку формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків з наступною її експериментальною перевіркою та вивірнням;
- п'ятий етап: реалізовувались психологічні технології у психологічній практиці.

У дослідженні застосовувалась для вивірнення діагностичних методик низка математичних методів: порівняння середніх і відносних величин t -критерія Стюдента, обчислення коефіцієнта кореляції рангів, розрахунок та перетворений аналог коефіцієнта кореляції Пірсона.

Валідність, надійність розроблених методик перевірялася за такими методами: коефіцієнт Кронбаха – оцінка внутрішньої консистентності, оцінка ретестової надійності, оцінка надійності за методом розщеплення.

Результати статистичної обробки зазначених вище методик довели, що апробований у дослідженні рівень вимог щодо валідності і надійності адаптації діагностичних методик, відповідає встановленим загальнодіагностичним показникам.

Проведений експеримент дозволив на основі аналізу і систематизації отриманого емпіричного матеріалу через кількісні дані підтвердити описані вище якісні показники щодо особливостей розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Порівняльна характеристика сформованості компонентів комунікативної діяльності в учнів молодшого, середнього та старшого підліткового віку спеціальних та масових шкіл надана в таблиці 1.

Таблиця 1

Сформованість компонентів комунікативної діяльності у дітей в нормі онтогенезу та з інтелектуальними порушеннями (в у. о.)

Групи учнів	Компоненти комунікативної діяльності		
	Мотиваційний	Операційно-поведінковий	Когнітивно-змістовий
Учні молодшого підліткового віку спеціальних шкіл	0,310	0,290	0,340
Учні молодшого підліткового віку масових шкіл	0,550	0,464	0,750
Учні середнього підліткового віку спеціальних шкіл	0,322	0,310	0,356
Учні середнього підліткового віку масових шкіл	0,610	0,480	0,780
Учні старшого підліткового віку спеціальних шкіл	0,374	0,315	0,410
Учні старшого підліткового віку масових шкіл	0,725	0,584	0,820

Кількісно та якісно проаналізовані отримані у процесі дослідження дані розкривають закономірності становлення комунікативної діяльності дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, слугують аргументацією дієвості розробленої теоретичної концепції.

У п'ятому розділі **«Психологічні технології реалізації моделі комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю»** розкриваються психологічні технології, зафіксовані у формуальному експерименті; обґрунтовано виокремлені напрями; описані заходи, функціональні характеристики формування комунікативної діяльності у розумово відсталих підлітків; надано систему взаємодії різних служб у навчально-виховному процесі спеціальної школи; наведені кількісні та якісні дані, виявлені в процесі проведення контрольного експерименту по закінченню цілеспрямованого формування комунікативної діяльності у розумово відсталих підлітків.

Дослідження закономірностей, складників і стану комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків надало підстави визначити наступні напрями психологічного впливу:

– діагностичний напрям включав:

а) добір та обґрунтування діагностичних методик, які дозволяли виявити рівень розвитку комунікативної діяльності, в цілому, її складників, зокрема;

б) проведення діагностики стану сформованості комунікативної діяльності;

в) здійснення аналізу отриманих в ході діагностики фактичних даних щодо процесу протікання комунікативної діяльності розумово відсталих учнів;

– корекційно-розвивальний напрям був спрямований на:

а) розробку психологічних технологій розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих учнів (активізація комунікативних потреб, мотивації);

б) роботу з набуття учнями комунікативних вмінь, навичок, розвитку комунікативної культури, адекватності комунікативних реакцій, поведінки та їхнього впровадження;

в) розкриття змісту корекції порушень:

1) у комунікативній діяльності;

2) в індивідуально-психологічних проявах учнів з інтелектуальними вадами (агресивності, невпевненості);

г) використання комунікативного потенціалу розумово відсталих учнів;

д) попередження та подолання комунікативних бар'єрів у розумово відсталих підлітків;

є) гармонізацію міжособистісних стосунків суб'єктів комунікативної взаємодії;

– організаційно-координаційний напрям передбачав:

а) активну участь в оптимізації комунікативного середовища всіх дітей освітнього закладу;

б) організацію сумісної діяльності з педагогами й вихователями, координацію дій педагогів, вихователів батьків з розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих учнів;

в) залучення представників інших соціальних інституцій (центрів, соціальних служб тощо) з метою розширення кола комунікативних контактів розумово відсталих школярів;

– інформаційно-просвітницький напрям передбачав:

а) розширення знань педагогів стосовно різновидів комунікацій: проведення факультативних занять, читання факультативного курсу «Основи психології комунікативної діяльності»; «Комунікативна культура», «Комунікативна діяльність в системі міжособистісної взаємодії», проведення семінарів, міні-лекцій, курсу «Психологія комунікативної діяльності розумово відсталих школярів» для педагогічного колективу;

б) організацію семінарів для батьків з метою їх ознайомлення з діяльністю психологічної служби освітнього закладу, а також з пропозиціями щодо розвитку комунікативної діяльності школярів в умовах сім'ї;

в) психологічне консультування учнів, педагогів, вихователів, батьків стосовно вирішення проблем у комунікативній взаємодії;

– евристичний напрям стосувався:

а) пошуку нових засобів, які б у подальшому сприяли розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

б) визначення відповідних умов;

в) створення спеціальних соціально-психологічних тренінгів;

г) розробки змісту психологічних занять з розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків;

д) застосування інноваційних засобів розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих учнів;

– прогностичний напрям був пов'язаний з окресленням перспектив розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих школярів.

У моделюванні комунікативного середовища передбачалося, що оптимізація формування комунікативної діяльності ґрунтуватиметься на визначеній структурі комунікативної діяльності, її компонентах. Тому в якості завдань моделювання комунікативного середовища було визначено активізування комунікативних потреб суб'єктів, розширення позитивного комунікативного досвіду, сприяння розвитку рефлексії суб'єктів.

Вищезазначені завдання висвітлили принципово важливі функціональні характеристики:

– інтерактивність як основну характеристику засобів пізнання середовища;

– діалогічність у комунікативному середовищі як засіб обміну думками, цінностями, досвідом;

– рефлексивність – розвиток рефлексивності суб'єктів комунікативного середовища освітнього закладу через усвідомлення індивідуальності та самооцінювання поведінки, вчинків.

Системний підхід дозволив визначити напрями психолого-педагогічного супроводу щодо створення в освітньому закладі комунікативного середовища: 1) робота з педагогічними працівниками; 2) робота з батьками; 3) робота з учнями; 4) робота із залучення представників різних соціальних інституцій та засобів масової інформації.

Відповідно до напрямів формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків визначено особливості організації комунікативного середовища спеціального освітнього закладу шляхом моделювання:

І напрям – комунікативного середовища, спрямованого на реалізацію розвитку комунікативної активності, включав:

– вивчення комунікативної діяльності підлітків з метою виявлення особливостей формування мотиваційного компоненту комунікативної діяльності школярів;

– просвіта і консультування батьків, розширення їхніх знань про роль і значення активності в соціалізації;

– загальношкільні, групові та індивідуальні заходи, що стимулюють комунікативні потреби, інтереси, активність підлітків.

II напрям – комунікативного середовища, спрямованого на формування комунікативної культури школярів, охоплював:

– заходи з працівниками спеціального освітнього закладу та батьками з метою їхньої підготовки до застосування інноваційних методів і засобів навчання, які виконують стимулюючу, комунікативну, діагностично-коригуючу функції, актуалізують комунікативний потенціал закладу;

– заходи зі школярами як в освітньому закладі, так і поза його межами, спрямовані на розширення досвіду комунікативної взаємодії.

III напрям – комунікативного середовища, спрямованого на розвиток самоусвідомлення і рефлексії, передбачав:

– заходи, спрямовані на створення, усвідомлення й оцінку учнями власної діяльності з метою забезпечення її відповідності цілям, вимогам, правилам, нормам;

– заходи, спрямовані на керування та усвідомлення дитиною власної поведінки, регулювання окремими видами діяльності та активності, підпорядкування власних вчинків моральним вимогам тощо.

Отже, організація комунікативного середовища спеціального навчального закладу базувалась на особистісному, діяльнісному, акмеологічному, середовищному підходах; комунікативне середовище спеціального освітнього закладу розглядалась як багатовимірний соціально-психологічний конструктив життєвого простору суб'єкта, що визначається комунікативними, діяльнісними, суб'єкт-суб'єктними зв'язками, спрямованими на формування комунікативної діяльності. Психологічний спектр комунікативного середовища базувався на структурі комунікативної діяльності та сприяв реалізації психолого-педагогічних умов її формування. Психологічними особливостями моделювання комунікативного середовища спеціального освітнього закладу виступили: актуалізація мотиваційно-ціннісного аспекту комунікативної діяльності, гармонізація психологічного клімату, посилення рефлексії суб'єктів, використання діалогових стратегій взаємодії, збагачення комунікативного досвіду школярів, розширення кола комунікативних контактів.

У технологіях формувального експерименту застосовувалась низка методів:

1. Ігрові методи – використання ситуаційно-рольових, організаційно-діяльнісних ігор як засобів подолання напруженості учнів та набуття ними відповідних комунікативних знань, умінь, навичок.

2. Рефлексивні методи – обговорення питань, пов'язаних з темою занять, особливостями проявів поведінки досліджуваних у різних ситуаціях.

3. Комунікативні методи – навчання, яке реалізовувалося в процесі проведення корекційно-розвивальних занять.

4. Формувальні методи – формування соціально-комунікативної перцепції, яка була спрямована на сприймання, розуміння та оцінювання

розумово відсталими підлітками власної комунікативної діяльності та діяльності партнерів з комунікації.

Проведений за вказаними підходами формувальний експеримент дозволив зробити загальний висновок про дієвість розробленої теоретичної концепції та виокремлених засад її трансформації у психологічну практику.

Кількісні дані, які свідчать про достовірність висновку, наведені у рис.3.

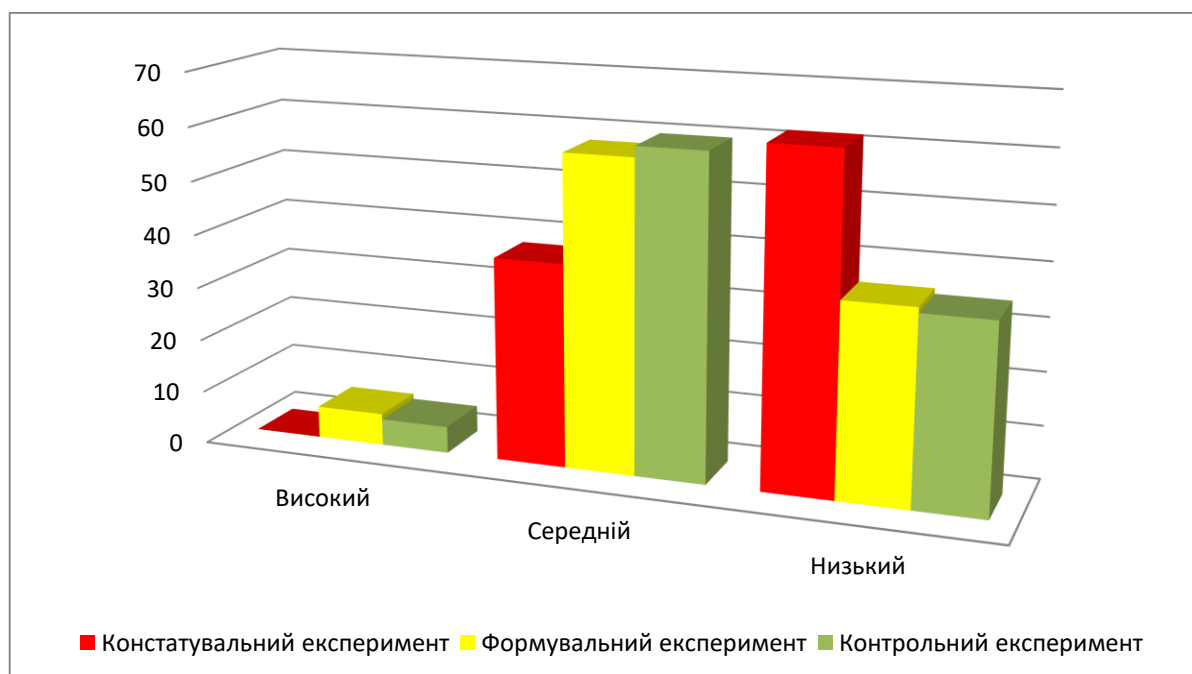

Рис. 3. Рівні сформованості комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків у констатувальному, формувальному, контрольному експериментах

Зміни в розподілах сформованості комунікативної діяльності до та після формувального експерименту в контрольній та експериментальній групах розумово відсталих підлітків носять статистично значимі показники, що свідчить про ефективність запропонованої технології і дозволяє рекомендувати її в системі формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків з легким та помірним ступенем розумової відсталості до використання в спеціальних освітніх закладах.

Кількісні та якісні дані дозволяють стверджувати, що у експерименті зафіксовано і аргументовано доцільність запропонованих технологій в рамках теоретичної концепції з формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено аналіз психологічних досліджень з методологічних та теоретичних позицій, який слугував підґрунтям у

створенні теоретичної концепції комунікативної діяльності; обґрунтовано модель діагностики і формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків; встановлено і описано рівні й типологію сформованості комунікативної діяльності у розумово відсталих підлітків, обґрунтовано доцільність застосування принципів формування та діагностичного обстеження комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, розроблено з наступною експериментальною перевіркою психологічні підходи щодо трансформації положень теоретичної концепції у психологічну практику.

1. Комунікативна діяльність у більшості психологічних досліджень розглядається як окремий прояв особистісних стосунків. В рамках теорії діяльності визначено структурні компоненти діяльності – комунікативної – шляхом виокремлення її предмету, завдань, мети, засобів та результатів.

Окрім того, діяльнісний підхід стосовно комунікативної діяльності тлумачить її протікання як організацію та управління системою соціальних позицій, поглядів, оцінок. Існує предмет комунікативної діяльності, який розцінюється як партнерство в обміні інформацією. Потреба у комунікативній діяльності розглядається як прагнення її суб'єкта пізнати інших людей та світ і через окреслені чинники дійти до пізнання самого себе.

Комунікативні мотиви розкривають сутність спонукання до комунікації; комунікативні дії виникають за ініціативи суб'єктів; завдання відображають конкретні умови, в яких відбуваються дії; продукт комунікативної діяльності розкривається через взаємовідносини та «спільний результат».

2. Психологічний інфантилізм є визначальною і основною онтогенетичною особливістю розумово відсталих підлітків, який зберігається у них протягом тривалого часу. Комунікативна діяльність підлітків з порушеннями інтелекту формується із запізненням, зумовлена вадами первинного та вторинного порядку.

Практична та пізнавальна діяльності, які розвиваються на видозміненій мовленнєвій основі, у подальшому не слугують достатнім підґрунтям для забезпечення динаміки розвитку понять та уявлень, не сприяють прояву у дітей нових потреб та інтересів. Розумово відсталі діти менше, ніж однолітки норми онтогенезу, відчують потребу в мовленнєвій взаємодії з оточуючими, тому менше спілкуються і є соціально пасивними.

Нездатність аналізувати і порівнювати емоційні стани є причиною емоційної байдужості до оточуючих, зниження емпатії, труднощів у формуванні адекватної комунікативної поведінки та реакцій. На комунікативну діяльність розумово відсталих підлітків впливають особливості становлення самоусвідомлення, саморегуляції.

3. Концепція розвитку, діагностики і формування комунікативної діяльності у розумово відсталих підлітків розкриває низку теоретичних положень, відповідно яким комунікативна діяльність є залежною від рівня сформованості мотиваційної сфери, інтелекту та поведінки.

Модель комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків відображає її трикомпонентну структуру, яку складають мотиваційний, когнітивно-змістовий та операційно-поведінковий компоненти, взаємодоповнюючи один одного. Мотиваційний компонент визначається комунікативною активністю, що містить потреби та мотиви: соціально-орієнтовані і особистісно-орієнтовані. Когнітивно-змістовий компонент комунікативної діяльності містить комунікативні знання, уміння, навички, які окреслюють комунікативний репертуар особистості: вербальний та невербальний. Операційно-поведінковий компонент комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків є залежним від сформованості саморегуляції особистості, яка впливає на адекватність комунікативної поведінки та комунікативні реакції.

4. Своєрідність структури комунікативної діяльності пов'язана з рівнем інтелекту та особистісними якостями дітей. Тому, аналіз емпіричних результатів проведеного дослідження за сформованістю структурних показників мотиваційного, когнітивно-змістового, операційно-поведінкового компонентів дозволив встановити дані, відповідно яким зафіксовано, що діти з вадами розумового розвитку суттєво відрізняються один від одного за рівнем сформованості окремих показників. Дослідження показало наявність трьох рівнів актуального розвитку дитини: високого, середнього, низького.

Так, розумово відсталі підлітки з високим рівнем сформованості комунікативної діяльності мають мотивацію до комунікативної взаємодії, вміють контролювати свої емоції, є толерантними до оточуючих, у діалозі часто є ініціаторами, можуть самі обирати теми для бесіди.

Розумово відсталі підлітки із середнім рівнем сформованості комунікативної діяльності рідко виявляють комунікативну активність, їхні комунікативні навички сформовані недостатньою мірою, вони не завжди розуміють співрозмовника, свої емоції в комунікативній взаємодії їм складно контролювати.

Підлітки з низьким рівнем сформованості комунікативної діяльності мають низьку мотивацію на комунікацію, комунікативні навички не сформовані, у комунікативній взаємодії майже не дотримуються загально визнаних правил, вони погано розуміють співрозмовника, не є терпимими до висловлювань та зауважень оточуючих, не відслідковують емоційні стани.

Узагальнення емпіричного матеріалу дозволило розробити типологію комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, виділивши і описавши такі типи: адекватно-ініціативний, детерміновано-ініціативний, індіферентно-активний, замкнений, індіферентно-пасивний, нав'язливий, агресивний. Виявлені рівні і типи комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, в цілому, свідчать про відставання дітей даної категорії від однолітків за показниками динаміки розвитку комунікативної діяльності.

5. У рамках концепції обґрунтовані і перевірені принципи формування комунікативної діяльності:

1) знакового опосередкування (наскрізного знакового впливу на інтенсифікацію формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів).

2) моделювання (варіативності моделей психологічного впливу на формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків).

3) оптимальності (вибору оптимальної моделі як еталонного напрямку формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків).

4) взаємопроникнення (передбачає розвиток всіх складників комунікативної діяльності).

5) комплексності (корекційно-розвивальний вплив ґрунтується на комплексному застосуванні психологічних технологій).

6. Комунікативна діяльність розумово відсталих школярів визначається у дослідженні як система комунікативної взаємодії дітей з оточуючими, завдяки якій забезпечується обмін інформацією, взаєморозуміння, виникнення міжособистісних стосунків.

Структура формування комунікативної діяльності опосередкована концептуально-цільовим, організаційно-діагностичним, змістовно-реалізаційним, результативним блоками.

У концептуально-цільовому блоці аргументовано науково-методологічні підходи, мету, завдання та загальні принципи розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

В організаційно-діагностичному блоці виокремлено принципи діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, форми діагностики (індивідуальна або групова), вимоги до відбору технологій, методів діагностики.

Змістовно-реалізаційний блок передбачав організацію і реалізацію психологічних підходів розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, які базуються на вимогах щодо реалізації, мають напрями (мотиваційний, комунікативно-діяльнісний, соціально-комунікативний), методи і форми реалізації психологічних розробок.

Результативний блок базувався на необхідності проведення діагностичних процедур для визначення ефективності технологій, яка передбачала перехід на вищий рівень розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

7. Психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, необхідно спеціально розробляти та адаптувати за такими принципами: 1) принцип адекватності процедур діагностики характеру розумової відсталості і віковим особливостям розумово відсталих підлітків; 2) комплексності і варіюванні завдань; 3) дотриманні єдиного діагностичного, на основі комплексу діагностичних процедур, висновку; 4) можливості віддаленого уточнення діагностичного висновку.

8. Дослідження закономірностей, складників і стану комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків надало підстави визначити наступні

напрями психологічного впливу: діагностичний, корекційно-розвивальний, організаційно-координаційний, інформаційно-просвітницький, евристичний, прогностичний. Комунікативне середовище спеціального освітнього закладу можна розглядати як багатовимірну соціально-психологічну конструкцію життєвого простору суб'єкта. Організація комунікативного середовища спеціального навчального закладу базується на особистісному, діяльнісному, акмеологічному, середовищному підходах. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що в експерименті зафіксовано і аргументовано ефективність запропонованих технологій в рамках розробленої теоретичної концепції з формування комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний виклад усіх аспектів проблеми формування комунікативної діяльності у розумово відсталих підлітків. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання розвитку комунікативної діяльності в інших вікових групах, визначення впливу особистісних якостей на протікання комунікативної діяльності, міжособистісних стосунків тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Проскурняк О. І. Психологія комунікативної діяльності розумово відсталих школярів : монографія / О. І. Проскурняк. – Х. : Індустрія, 2014. – 352 с.

Науково-методичні матеріали

2. Проскурняк О. І. Соціально-педагогічна діяльність з дітьми з особливими потребами : прогр. та навч.-метод. матеріали / О. І. Проскурняк. – Х. : ХДАК, 2007. – 30 с.

3. Проскурняк О. І. Сучасні методики психолого-педагогічної корекції поведінки дітей та підлітків : прогр. та навч.-метод. матеріали / О. І. Проскурняк. – Х. : ХДАК, 2010. – 33 с.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

4. Проскурняк О. І. Вплив індивідуально-психологічних особливостей на комунікативну діяльність розумово відсталих школярів / О. І. Проскурняк // Особлива дитина : навчання і виховання, 2014. – № 2. – С. 75–83.

5. Проскурняк Е. И. Научные подходы в изучении коммуникативной деятельности подростков с умственным дизонтогенезом / Е. И. Проскурняк. – Вестник РАУ : гуманитарные и общественные науки. – Ереван : Изд-во РАУ, 2013. – № 1 (14). – С. 69–79.

6. Проскурняк Е. Психолого-педагогические условия развития коммуникативной деятельности учащихся с умственным дизонтогенезом /

Е. Проскурняк // Проблемы педагогики и психологии : сб. науч. тр. Армянского ун-та им. Х. Абовяна. – Ереван, 2013. – № 2. – С. 82–92.

7. Проскурняк Е. И. Экспертная оценка коммуникативной деятельности учащихся с умственным недоразвитием / Е. И. Проскурняк // Научные ведомости Бел. гос. ун-та. Серия : Гуманитарные науки : сб. науч. тр. – Белгород : БелГУ, 2013. – № 27 (170). – Вып. 20. – С. 300–308.

8. Proskurnyak O. I. Features of the psychologist in the course of the organization of the communication of mentally retarded school children / O. I. Proskurniak // British Journal of Science, Education and Culture, 2014. – № 1 (5). – P. 592–597.

9. Proskurnyak O. I. Psychological Assessment of Communicative Activity of Pupils with Mild Mental Retardation / O. I. Proskurniak // World Applied Sciences Journal, 2014. – № 29 (1). – P. 26–30.

Статті у вітчизняних фахових виданнях

10. Проскурняк О. І. Агресивна поведінка в контексті порушення комунікативної діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком / О. І. Проскурняк // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ, 2011. – Вип. 40. – С. 175–187.

11. Проскурняк О. І. Вивчення операційного компонента комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х., 2011. – № 985. – С. 22–26.

12. Проскурняк О. І. Вплив психологічних особливостей на комунікативний розвиток розумово відсталих школярів / О. І. Проскурняк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук. метод. зб. / Ін-т спеціальної педагогіки НАПН України. – К. : Укр. пріоритет, 2012. – Вип. 3. Ч. 1. – С. 178–188.

13. Проскурняк О. І. Вплив психологічних особливостей на формування комунікативної діяльності дітей зі зниженим розумовим розвитком / О. І. Проскурняк // Проблеми гуманітарних наук. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Дрогобич : РДВ ДДПУ імені І. Франка, 2011. – Вип. 27. – С. 203–214.

14. Проскурняк О. І. Вивчення когнітивно-змістового компонента комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012. – Вип. 44. Ч. 1. – С. 178.–186.

15. Проскурняк О. І. Діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи до вивчення комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. ст. / РВНЗ «Кримськ. гум. ун-т». – Ялта : РВВ КГУ, 2011.– Вип. 34. Ч. 1. – С. 57–63.

16. Проскурняк О. І. Діяльнісний етап технології формування комунікативної діяльності розумово відсталих школярів / О. І. Проскурняк //

Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. ст. / РВНЗ «Кримськ. гум. ун-т». – Ялта : РВВ КГУ, 2014.– Вип. 343. Ч. II. – С. 269–276.

17. Проскурняк О. І. Дослідження комунікативної діяльності особистості : мета, завдання, функції / О. І. Проскурняк // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології імені Г. С. Костюка. – К. : Аксіома, 2012. – Вип. 18. – С. 663–671.

18. Проскурняк О. І. Індивідуальні та групові форми активізації комунікативної діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми психології. Психологія навчання, генетична психологія, медична психологія : зб. наук. пр. / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. X. Вип. 18. – С. 418–427.

19. Проскурняк О. І. Комунікативна діяльність в процесі розвитку емоційно-вольової сфери школярів з розумовим недорозвиненням / О. І. Проскурняк // Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Одеса, 2011. – Т. 16. Вип. 11. Ч. 1. – С. 108–114.

20. Проскурняк О. І. Комунікативна діяльність суб'єкта : діяльнісний підхід / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми психології. Психологія навчання, генетична психологія, медична психологія : зб. наук. пр. / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2013. – Т. X. – Вип. 24. – С. 597–605.

21. Проскурняк О. І. Комунікативна діяльність як провідна у підлітків в умовах розумового дизонтогенезу / О. І. Проскурняк // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – Вип. 45. Ч. 1. – С. 184–192.

22. Проскурняк О. І. Комунікативно-мовленнєвий розвиток розумово відсталих дітей та підлітків : психологічний аспект / О. І. Проскурняк // Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2012. – Т. 17. Вип. 18 (20) – С. 108–114.

23. Проскурняк О. І. Комунікативна культура як показник розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих учнів / О. І. Проскурняк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 19. – С. 144–148.

24. Проскурняк О. І. Конструкт методик діагностики комунікативної діяльності підлітків з легким ступенем розумової відсталості / О. І. Проскурняк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2012. – № 1032. – С. 103–107.

25. Проскурняк О. І. Мовленнєвий розвиток розумово відсталих школярів : психологічний аспект / О. І. Проскурняк // Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2012. – Т.17. Випуск 8 (20). – С. 141–149.

26. Проскурняк О. І. Модель розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків в умовах спеціального навчального закладу / О. І. Проскурняк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – № 22. – С. 405–411.

27. Проскурняк О. І. Невпевненість як причина порушення комунікативної діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком / О. І. Проскурняк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2011.– Вип. 46 (959). – С. 154–158.

28. Проскурняк О. І. Особливості комунікативної взаємодії підлітків з розумовою відсталістю в освітньому просторі / О. І. Проскурняк // Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2011. – Т. 16. Випуск 7. – С. 146–155.

29. Проскурняк О. І. Особливості мотиваційного компонента комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2012. – Вип. 42. – С. 126–134.

30. Проскурняк О. І. Особливості розвитку творчого уявлення у процесі формування комунікативної діяльності дітей з особливими потребами / О. І. Проскурняк // Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т обдарованої дитини, Ін-т психології імені Г. С. Костюка. – К., 2011. – № 1 (5). – С. 41–49.

31. Проскурняк О. І. Практичні аспекти формування соціально-комунікативної активності у дітей зі зниженим розумовим розвитком / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр. / Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – К. : Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2012. – № 9 (11). – С. 144–153.

32. Проскурняк О. І. Розробка методики діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності в підлітків з розумовою відсталістю / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр./ Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – К. : Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2013. – № 10 (12). – С. 170–184.

33. Проскурняк О. І. Роль активності у формуванні комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Наука і освіта / Півд. наук. центр НАПН України. – Одеса, 2011. – № 10 / СVІ. – С. 54–58.

34. Проскурняк О. І. Роль психолога в формуванні комунікативної діяльності учнів з розумовою відсталістю / О. І. Проскурняк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – №. 22. – С. 405–411.

35. Проскурняк О. І. Середовищний підхід у вивченні комунікативної діяльності розумово відсталих учнів / О. І. Проскурняк // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. / РВНЗ «Кримськ. гум. ун-т». – Ялта : РВВ КГУ, 2012. – Вип. 35. Ч. 2. – С. 184–191.

36. Проскурняк О. І. Соціально-психологічні детермінанти формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком / О. І. Проскурняк // Вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія : Психологія : зб. наук. пр. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – Вип. 1. – С. 182–193.

Статті в загальнонаукових виданнях

37. Проскурняк О. І. Взаємозв'язок інтелекту та комунікативних дій учнів зі зниженим розумовим розвитком / О. І. Проскурняк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : зб. наук. пр. – Луганськ : ЛГНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – № 23 (234). – С. 192–197.

38. Проскурняк О. І. Динаміка формування комунікативної діяльності учнів з розумовою відсталістю / О. І. Проскурняк // Проблеми емпіричних досліджень у психології // Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Київ : Гнозис, 2014. – Вип. 8. – С. 209–215.

39. Проскурняк О. І. Соціально-педагогічна діяльність в умовах інклюзивного навчання / Проскурняк О. І. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – № 4. Ч. 1. – С. 121 – 126.

40. Проскурняк О. І. Театральне мистецтво як засіб формування комунікативної культури учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком / О. І. Проскурняк // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Х. : ХДАК, 2011. – Вип. 32. – С. 270–279.

41. Проскурняк О. І. Управління комунікативною діяльністю в освітніх закладах : психологічний підхід / О. І. Проскурняк // Вища освіта України : зб. наук. пр. / Ін-т вищої освіти НАПН України, Київ. міжнар. ун-т. – К., 2011. – Додаток 2 до № 3. Т. VI (31). – С. 357–365.

42. Проскурняк О. І. Формування комунікативної компетентності дітей з кризових сімей : соціально-педагогічний аспект / Проскурняк О. І. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. – К., 2010. – Вип. 14. Кн. 2. – С. 238–246.

Матеріали конференцій

43. Проскурняк О. І. Алгоритм діагностичного дослідження комунікативної діяльності підлітків з розумовою відсталістю / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми навчання і виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі : тези доп. дванадцятої міжнар. наук.-практ. конф., 22 жовт. 2012 р. / Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини Україна. – Київ : ун-т «Україна», 2012. – С. 94–96.

44. Проскурняк О. І. Вплив оточуючого середовища на розвиток комунікативної діяльності дітей та підлітків з особливими потребами / О. І. Проскурняк // Возрождение духовности в современном мире : взаимодействие церкви и образования : тезисы II междунар. науч.-практ. конф., 26-27 апр. 2012 г. / Харьк. обл. совет, Харьк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харьков, 2012. – С. 270–273.

45. Проскурняк О. І. До визначення показників розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих учнів / О. І. Проскурняк // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі : тезисы доп. одинадцятої міжнар. наук.-практ. конф., 24 жовт. 2011 р. / Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – Київ : ун-т «Україна», 2011. – С. 94–96.

46. Проскурняк О. І. До проблеми психолого-педагогічної корекції комунікативної діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком / О. І. Проскурняк // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., 18-19 листоп. 2010 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2010. – С. 105–107.

47. Проскурняк О. І. До проблеми розвитку соціально-комунікативної активності дітей з особливими потребами // Соціальний педагог – спеціаліст із соціального виховання : матеріали наук.-практич. конф. 27 жовт. 2011 р. / Харк. держ. Акад. культури. – Х. : ХДАК, 2011. – С. 25 – 27.

48. Проскурняк О. І. Інклюзивна освіта : соціально-педагогічний аспект / О. І. Проскурняк // Культура та інформаційне суспільство XXI століття. В 2 ч. : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 22-23 квіт. 2010 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2010. – Ч. 1. – С. 103–104.

49. Проскурняк О. Інтеграція учнів з особливими потребами в умовах загальноосвітньої масової школи засобами соціального партнерства / О. І. Проскурняк // Сприяння здоров'ю дітей та молоді : теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф., 29-30 верес. 2009 р. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – С. 340–348.

50. Проскурняк О. І. Комунікативна взаємодія в контексті соціалізації підлітків з розумовим недорозвиненням / О. І. Проскурняк // Культурологія та соціальні комунікації : інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., 22-23 листоп. 2012 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2012. – С. 102–103.

51. Проскурняк О. І. Комунікативна діяльність школярів з розумовою відсталістю: перспективи розвитку / О. І. Проскурняк // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 21-22 квіт. 2011 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2011. – С. 92–93.

52. Проскурняк О. І. Основи технології формування комунікативної діяльності школярів з розумовою відсталістю / О. І. Проскурняк // Актуальні питання освіти і науки : зб. наук. ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.,

23-24 жовт. 2013 р. / Акад. внутр. військ МВС України. – Х. : ХОГОКЗ, 2013. – С. 252–255.

53. Проскурняк О. І. Особливості організації комунікативного середовища в спеціальному навчальному закладі // Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 берез. 2014 р. / Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка. – С. 190–193.

54. Проскурняк О. І. Показники сформованості комунікативної діяльності розумово відсталих учнів / О. І. Проскурняк // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі : зб. наук. ст. матеріалів I Міжвуз. наук.-практ. конф., 7-8 жовт. 2011 р. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. – С. 230–233.

55. Проскурняк О. І. Психолого-педагогічний супровід учнів з особливими освітніми потребами / О. І. Проскурняк // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 18-19 квіт. 2013 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2013. – С. 75–76.

56. Проскурняк О. І. Роль комунікативної діяльності у соціалізації учнів зі зниженим розумовим розвитком / О. І. Проскурняк // Культурологія та соціальні комунікації : матеріали міжнар. наук. конф., 8-9 груд. 2011 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2011. – С. 81–82.

АНОТАЦІЇ

Проскурняк О. І. Психологічні засади розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

У дослідженні обґрунтовано та розроблено модель комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, описано її компоненти (мотиваційний, когнітивно-змістовий, операційно-поведінковий) та їх складники. З урахуванням пізнавальних можливостей підлітків з легким ступенем розумової відсталості був розроблений діагностичний інструментарій, який мав адаптовані та авторські методики, що були спрямовані на діагностику комунікативної діяльності. Ґрунтуючись на узагальнених даних емпіричного дослідження, було визначено рівні та типи комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків. Доведено, що за рівнями, типами, показниками, динамікою розвитку комунікативної діяльності розумово відсталі підлітки відстають від своїх однолітків з масових шкіл. Запропоновано систему розвитку та корекції комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків, яка передбачала роботу з

педагогами, батьками, учнями, роботу із залучення представників різних соціальних інституцій і засобів масової інформації. Було доведено, що комплексне застосування в технологіях ігрових, рефлексивних, комунікативних, формувальних методів стимулювало позитивну динаміку комунікативної діяльності, що зафіксовано в підвищенні рівня сформованості комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків.

Ключові слова: розумова відсталість, підлітки, комунікативна діяльність, розвиток, корекція, рівні, типи комунікативної діяльності, психологічні технології.

Проскурняк Е. И. Психологические основы развития и коррекции коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

В исследовании теоретически обоснована и разработана модель коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков, которая имеет трехкомпонентную структуру (мотивационный, когнитивно-содержательный, операционно-поведенческий компоненты). Было установлено, что мотивационный компонент определяется коммуникативной активностью, которая состоит из потребностей и мотивов (социально-ориентированных и личностно-ориентированных); когнитивно-содержательный компонент коммуникативной деятельности включает коммуникативные знания, умения, навыки, которые определяют коммуникативный репертуар личности (вербальный и невербальный), операционно-поведенческий – адекватность коммуникативного поведения. С учетом особенностей познавательных возможностей подростков с легкой степенью умственной отсталости был разработан диагностический инструментарий, который включал адаптированные и авторские методики диагностики коммуникативной деятельности.

Анализ эмпирических результатов проведенного исследования по выявлению сформированности структурных показателей мотивационного, когнитивно-содержательного, операционно-поведенческого компонентов позволил установить закономерность в соответствии с которой зафиксировано, что подростки с нарушениями интеллекта существенно отличаются друг от друга по уровню сформированности отдельных показателей. На основе данных обобщенного эмпирического материала была разработана типология коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков, выделены такие её типы: адекватно-инициативный, детерминированно-инициативный, индифферентно-активный, замкнутый, индифферентно-пассивный, навязчивый, агрессивный. Выявленные уровни и типы коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков

свидетельствуют об отставании учащихся этой категории от ровесников по показателям динамики развития коммуникативной деятельности, что обусловило необходимость создания теоретических подходов целенаправленного влияния на развитие коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков.

В рамках разработанной концепции были выделены принципы развития и коррекции коммуникативной деятельности: знакового опосредствования (сквозного знакового влияния на интенсификацию формирования коммуникативной деятельности), моделирования (вариативности моделей психологического влияния на формирование коммуникативной деятельности умственно отсталых школьников), оптимальности (выбора оптимальной модели как эталонного направления формирования коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков), взаимопроникновения (что предусматривает развитие всех составляющих коммуникативной деятельности), комплексности (коррекционно-воспитательное влияние основывается на комплексном применении психологических технологий). В соответствии с принципами была разработана и экспериментально проверена структура развития и коррекции коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков, которая состояла из концептуально-целевого, организационно-диагностического, содержательно-реализационного и результативного блоков.

В исследовании были определены психологические особенности моделирования коммуникативной среды специального образовательного учреждения: актуализация мотивационно-ценностного аспекта коммуникативной деятельности, гармонизация психологического климата, развитие рефлексии субъектов, использование диалоговых стратегий взаимодействия, обогащение коммуникативного опыта умственно отсталых подростков, расширение круга их коммуникативных контактов. Предложенная система развития и коррекции коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков экспериментально выверена и предусматривала работу с педагогами, родителями, учениками, работу по привлечению представителей различных социальных институтов и средств массовой информации. Было доказано, что комплексное применение в технологиях игровых, рефлексивных, коммуникативных, формирующих методов стимулировало позитивную динамику коммуникативной деятельности умственно отсталых подростков, что выражалось в повышении уровня ее сформированности.

Ключевые слова: умственная отсталость, подростки, коммуникативная деятельность, развитие, коррекция, уровни, типы коммуникативной деятельности, психологические технологии.

Proskurnyak O.I. Psychological principles of development and correction of communicative activity of mentally retarded teenagers. – Manuscript.

Dissertation on the competition of Scientific Degree of the Doctor of Psychological Sciences in speciality 19.00.08 – Special Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

In the research the model of communicative activity of mentally retarded teenagers is substantiated and developed, its components (motivational, cognitive and semantic, behavioral) and their constituents are described. Taking into account informative opportunities of teenagers with easy degree of intellectual backwardness the diagnostic tools, which had the adapted and author's techniques, directed on diagnostics of communicative activity, were elaborated. Based on the generalized data of empirical research the levels and types of communicative activity of mentally retarded teenagers were determined. It is proved that by levels, types, indicators and dynamics of development of communicative activity the mentally retarded teenagers are behind the coevals from mainstream schools.

The system of development and correction of communicative activity of mentally retarded teenagers, which provided work with pedagogues, parents, pupils, drawing into this work the representatives of different social institutes and mass media, is offered. It was proved that the complex usage in technologies of game, reflexive, communicative, forming methods stimulated the positive dynamics of communicative activity that was defined in higher level of its formation.

Keywords: mental retardation, teenagers, communicative activity, development, correction, levels, types of communicative activity, psychological technologies.